

Tussen vrijheid en begrenzing: een juridische blik op kunst en cultuur – Verslag van de VMC studiemiddag

Verslag

Gabriela Trogrlić*

Op 20 juni 2025 vond de studiemiddag van de Vereniging voor Media- en Communicatierecht (VMC) plaats in de Openbare Bibliotheek in Amsterdam. De editie stond in het teken van het spanningsveld tussen artistieke vrijheid en juridische begrenzing. In een tijd waarin kunst en cultuur wereldwijd onder druk staan, werd onderzocht hoe nationale en internationale rechtskaders omgaan met culturele expressie en de bescherming daarvan. De middag bestond uit twee delen. Het eerste deel richtte zich op kunst en cultuur in een krimpende maatschappelijke ruimte, het tweede op de verhouding tussen recht en literatuur.

Dagvoorzitter:

Wisse van der Lelij – Bestuurslid VMC

Sprekers:

Sanjay Sethi – Mede-uitvoerend directeur van het Artistic Freedom Initiative

Eduard Nazarski – Lid van de Commissie Mensenrechten van de Adviesraad Internationale Vraagstukken (AIV) en oud-directeur van Amnesty International Nederland en Vluchtelingenwerk Nederland

Maral Khajeh – Lid van de Commissie Mensenrechten van de AIV en programmacoördinator Mensenrechtenverdedigers & Veiligheid bij Justice & Peace

Lotte van den Bosch – Docent Staats- en bestuursrecht aan de Universiteit Leiden, voormalig promovenda Literatuurwetenschap aan de Carl von Ossietzky Universität Oldenburg en bestuurslid VMC

René Klomp – Juridisch adviseur en raadsheer-plaatsvervanger bij het Hof Amsterdam

Christiaan Alberdingk Thijm – Partner bij bureau Brandeis, docent bij het Instituut voor Informatierecht aan de Universiteit van Amsterdam en romaneur

Studiemiddag – Introductie en programma

We leven in een tijd waarin kunst en cultuur met regelmaat maatschappelijk, politiek en juridisch ter discussie worden gesteld. Daarnaast staat zowel in het buitenland als in eigen land de ruimte voor culturele en kunstzinnige expressie onder druk. Wisse van der Lelij opende met deze boodschap de studiemiddag en benadrukte dat de vrijheid van meningsuiting hier als kernwaarde geldt. Dit vormde het uitgangspunt van waaruit werd onderzocht hoe nationale en internationale juridische kaders omgaan met kunst en culturele vrijheid. Tijdens de studiemiddag stond de vraag centraal hoe de vrijheid van culturele

expressie, die theoretisch vaak als wenselijk geldt, zich verhoudt tot de soms vereiste of afgedwongen beperkingen daarop in de praktijk, en waar en door wie die grens wordt getrokken. Hier-voor werd toenadering gezocht tot andere disciplines, zoals de literatuurwetenschap, kunsttheorie en sociologie.

Het eerste gedeelte van de middag stond in het teken van de vrijheid en begrenzing van kunst en cultuur in een krimpende maatschappelijke ruimte. Sanjay Sethi trapte via live video-verbinding af met een presentatie over de bevindingen uit de rapporten van het Artistic Freedom Initiative¹ over de vrijheid van kunst en cultuur onder illiberale regimes in Hongarije,²

* Mr. G. Trogrlić is Junior Onderzoeker bij het Instituut voor Informatierecht (IViR).

¹ Artistic Freedom Initiative (AFI) is een non-gouvernementele organisatie geleid door advocaten gespecialiseerd in mensenrechten en immigratierecht en biedt kosteloze juridische bijstand en steun bij relocatie aan internationale

kunstenaars die te maken hebben met vervolging of censuur. Zie: <https://artisticfreedominitiative.org/>.

² S. Sethi, J. Bankston, J. Jurich, R. Putti & S. Monterroso, 'Systemic Suppression: Hungary's Arts & Culture in Crisis', *Artistic Freedom Initiative*: maart 2022.

Polen³ en Slowakije.⁴ Vervolgens – na een korte Q&A-sessie – sloot Eduard Nazarski hierbij aan met een bespreking van het recent verschenen rapport van de Adviesraad Internationale Vraagstukken (AIV) omtrent de krimpende maatschappelijke ruimte.⁵ Tot slot borduurde Maral Khajeh hierop voort met een presentatie over de specifieke kwetsbaarheid van kunstenaars en het Shelter City netwerk⁶ ter bescherming van mensenrechtenverdedigers. Afsluitend maakten Nazarski en Khajeh deel uit van een paneldiscussie met ruimte voor vragen vanuit het publiek.

In het tweede deel van de middag werd vanuit verschillende invalshoeken gekeken naar de combinatie van recht en literatuur, of literatuur en recht, afhankelijk van waar de nadruk werd gelegd. Lotte van den Bosch baande de weg door ons mee te nemen door een gedeelte van haar promotieonderzoek naar literatuuropvattingen van juristen.⁷ Vervolgens reflecteerde René Klomp op de vraag hoe vrij de literaire auteur eigenlijk is. Tot slot sprak Christiaan Alberdingk Thijm over zijn eigen ervaringen als schrijver en lessen uit de literatuur voor juristen. Het tweede deel werd eveneens afgesloten met een paneldiscussie.

Deel 1: Vrijheid en begrenzing van kunst en cultuur in een krimpende maatschappelijke ruimte

Sanjay Sethi – Illiberale regimes en de vrijheid van kunst en cultuur

In de context van wereldwijde bedreigingen van artistieke vrijheid in de afgelopen vijftien jaar noemde Sanjay Sethi de doelbewuste en systematische herinrichting van het culturele landschap in Centraal- en Oost-Europa als één van de meest ingrijpende ontwikkelingen. Hij legde uit dat illiberale regimes onafhankelijke kunstinstellingen niet langer beschouwen als ruimtes voor pluralistische expressie en maatschappelijke verbeeldingskracht, maar als obstakels voor ideologische eenheid. Ook worden culturele instellingen steeds meer gebruikt als instrumenten voor nationalistische politieke agenda's. Om dit te illustreren besprak Sethi vier mechanismen waarmee deze transformatie stapsgewijs tot stand komt en is gekomen, evenals de consequenties ervan. Hiervoor richtte hij zich in het bijzonder op de situaties in Hongarije, Polen en Slowakije.

Het eerste mechanisme betreft bureaucratische inmenging in culturele instellingen. Sethi gaf aan dat dit het kernbeleid is dat Hongarije, Polen en Slowakije gemeen hebben en dat dit in feite neerkomt op een vorm van *administrative capture*. Sethi verduidelijkte dat ministeries van cultuur hiertoe stelselmatig directeuren van musea, theaters, galeries en kunstacademies ontslaan, in het bijzonder wanneer ze als ideologisch onverengbaar worden beschouwd. Deze ontslagen vinden meestal plaats zonder openbare uitleg of transparante procedure en

als vervanging worden personen aangesteld op basis van politieke loyaliteit, vaak zonder ervaring op het gebied van kunst of cultuur. Sethi wees erop dat in Hongarije en Slowakije specifieke wetgeving werd ingevoerd waardoor het bestuur van culturele instellingen kon worden overgenomen door de regering, terwijl er in Polen reeds bestaande mazen in de wet werden gebruikt om soortgelijke resultaten te bereiken.

Het tweede mechanisme betreft de politisering van kunstsubsidies. Een terugkerend patroon hierbij is de centralisatie van financiering rondom ministeries van cultuur, met adviseerende raden en fondsen bemand door wederom politiek loyale personen die vaak ook geen achtergrond hebben in kunst of cultuur. Daarnaast, vervolgde Sethi, worden financieringscriteria expliciet of impliciet aangepast ten gunste van projecten die bijdragen aan een nationalistisch narratief, aan culturele homogeniteit en aan moreel conservatisme. Simultaan worden initiatieven die zich richten op LGBTQ+-gemeenschappen, inclusie van minderheden of kritische reflectie op de geschiedenis structureel buiten beschouwing gelaten. Sethi benadrukte dat dit verder gaat dan het ontregelen van bestaande kunstfinancieringspraktijken, maar dat het gaat om een weloverwogen strategie waarbij het culturele landschap van bovenaf wordt hervormd.

Het derde mechanisme dat Sethi besprak betreft controle over en de inzet van publieke media. Sethi legde dit uit als het systematisch omvormen van de publieke omroepen tot ideologische instrumenten van de staat. Inhoudende dat omroepen actief worden gebruikt om bepaalde narratieven die gunstig zijn voor de regering te versterken en kritische perspectieven te onderdrukken. Zo noemde Sethi als voorbeeld dat kunstenaars die kritisch tegenover de regering staan openlijk worden bekritiseerd via dergelijke kanalen en dat dit leidt tot een klimaat van angst en terughoudendheid om kritische politieke standpunten in te nemen. Als gevolg hiervan, zo beschrijft Sethi, versmalt het publieke debat en is er nauwelijks ruimte voor andere geluiden of afwijkende standpunten.

Het vierde mechanisme betreft het beperken van het maatschappelijk middenveld, ofwel de civil society. Sethi vertelde hoe in Hongarije, Polen en Slowakije wetten tegenover *foreign agents* of tegen non-gouvernementele organisaties ingezet worden om actoren in het maatschappelijk middenveld te ondermijnen. Sethi legde uit dat maatregelen zoals deze, hoewel ze niet altijd direct gericht zijn op kunst- en culturele organisaties, grote impact hebben omdat de culturele sector sterk afhankelijk is van de infrastructuur van het maatschappelijk middenveld.

Als consequentie van dergelijke ontwikkelingen noemde Sethi enerzijds dat staatsinstellingen langzaam maar doelgericht worden omgevormd tot spreekbuis van de regering, en anderzijds dat veel kunstenaars, artiesten en kunstorganisa-

3 S. Sethi, J. Bankston, J. Jurich & A. Vadot, 'Cultural Control: Censorship and Suppression of the Arts in Poland', *Artistic Freedom Initiative*: oktober 2022.

4 I. Pavasi, J. Laourou & S. Sethi, 'Early Warning: The Politicization of Arts and Culture in Slovakia', *Artistic Freedom Initiative & Open Culture!*: mei 2025.

5 De Adviesraad Internationale Vraagstukken (AIV) is het onafhankelijke adviesorgaan van de regering en het parlement op het terrein van buitenlands beleid. De AIV brengt zowel op verzoek als op eigen initiatief adviezen uit over internationale thema's, in het bijzonder op het gebied van Europese samenwerking, mensenrechten, internationale ontwikkeling en veiligheidsvraagstukken. Zie: <https://www.adviesraadinternationalevraagstukken.nl/>.

6 De non-gouvernementele organisatie Justice & Peace richtte in 2012 Shelter City op om mensenrechtenverdedigers in gevaar tijdelijk een veilige verblijfplaats

te bieden waar zij tot rust kunnen komen, ondersteuning ontvangen en internationale contacten kunnen leggen. Elke 'Shelter City' bestaat uit een lokaal netwerk van organisaties en burgers waarbij het geheel is uitgegroeid tot een wereldwijde beweging.

7 Op 12 juni j.l. verdedigde Lotte van den Bosch het manuscript van haar nog te verschijnen proefschrift over de literatuuropvattingen van de juridische elite in de 20^e en 21^e eeuw, zoals die blijken uit onder andere literaire processen en interviews met rechters: Lotte van den Bosch, *The Legal Look on Literature. A Reconstruction of Conceptions of Literature amongst 20th- and 21st-century Dutch Legal Elites* (DFG-project (GR 1875/9-1)) [te publiceren].

ties worden geconfronteerd met de moeilijke keuze om zelf-censuur toe te passen om actief te kunnen blijven en in aanmerking te komen voor financiering, of wanneer zij dat niet doen, het risico te lopen op verlies van middelen en zichtbaarheid en op de noodzaak om te emigreren. Sethi stelde dat dit laatste vooral in Hongarije op grote schaal is waargenomen. Hij benadrukte verder dat het voor veel overheden van cruciaal belang is de schijn van censuur te vermijden. Hij legde uit hoe hierdoor het echte gevaar schuilt in het verstikkende effect van bureaucratische controle en repressie. Om ervoor te zorgen dat mensen zich betrokken blijven voelen bij dit soort problematiek, benadrukte Sethi dat het essentieel is om schijnbaar droge kwesties, zoals ontslagen binnen culturele instellingen of procedures rondom kunstsubsidie, blijvend te koppelen aan kwesties van censuur en propaganda.

Tot slot illustreerde Sethi met concrete voorbeelden uit Hongarije, Slowakije en Polen de omvang en realiteit van het probleem. Tegelijkertijd benadrukte hij dat dit fenomeen niet beperkt is tot Centraal- en Oost-Europa, maar ook op andere plekken in de wereld zichtbaar is, met recente voorbeelden in de Verenigde Staten. Sethi sloot af met de boodschap dat deze ontwikkelingen niet gezien moeten worden als op zichzelf staande incidenten, maar als systematische aanpak die de afgelopen vijftien tot twintig jaar in verschillende contexten is en wordt herhaald.

Discussie

Tijdens de discussie bracht een deelnemer de kritische en actuele vraag naar voren hoe om te gaan met de kritiek, met name uit conservatieve hoek, dat ook progressieve regeringen culturele instellingen politiseren. Sethi antwoordde hierop dat het Artistic Freedom Initiative zich inzet voor artistieke vrijheid, ongeacht de politieke kleur van de inmenging. Hij gaf aan dat het probleem met name ligt in het verdwijnen van inhoudelijke en artistieke beoordelingskaders, waardoor als gevolg bepaalde perspectieven worden gemarginaliseerd en andere worden bevoordeeld.

Vervolgens werd de vraag gesteld of, naast de European Media Freedom Act⁸ (EMFA) die in augustus dit jaar in werking treedt, een vergelijkbaar initiatief nodig is ter bescherming van culturele vrijheid. Sethi antwoordde duidelijk bevestigend en waarschuwde dat illiberale regimes zullen doorgaan met het vormgeven van de culturele ruimte indien liberale democratieën de bescherming van culturele vrijheid niet serieus nemen.

Eduard Nazarski – AIV-adviesrapport over krimpemde maatschappelijke ruimte

Eduard Nazarski richtte zijn bijdrage op het adviesrapport getiteld 'Krimpemde maatschappelijke ruimte: vrijheid en veiligheid onder druk', dat de AIV in april 2025 publiceerde en is opgesteld in opdracht van de regering.⁹ Hij koppelde de resul-

taten uit het rapport aan zijn eigen observaties en ervaring bij Amnesty International, waar hij jarenlang in contact heeft gestaan met mensen onder druk in de maatschappelijke ruimte, waaronder journalisten en kunstenaars.

Nazarski opende met het antwoord op de vraag wat precies bedoeld wordt met die maatschappelijke ruimte. Hij omschreef de maatschappelijke ruimte als het domein tussen staat, markt en individu, waarin burgers kunnen participeren, vernieuwen en tegenspraak kunnen bieden. Juist die ruimte staat wereldwijd onder druk, stelde Nazarski. Daarbij lichtte hij toe dat autoritaire regimes vaak vergelijkbare werkwijzen hanteren om die ruimte in te perken. Het adviesrapport, aldus Nazarski, heeft dan ook als doel een analyse van dergelijke patronen van repressie te maken.

Het AIV-adviesrapport biedt niet alleen analyse, maar reikt ook beleidsvoorstellen aan voor de regering.¹⁰ Hierbij wordt er een typologie van landen voorgesteld, om afhankelijk van de context gerichte maatregelen te kunnen voorstellen.¹¹ Nazarski benadrukte dat er vooral gefocust is op wat de overheid kan doen en dat acute bijstand hierin een cruciaal aspect is. Ook lichtte hij twee rapportaanbevelingen in het bijzonder uit. De eerste betreft het belang van het continu en consistent uitdragen van het belang van mensenrechten en van een vrije maatschappelijke ruimte, en dat te doen met kracht, lef en urgentie.¹² De tweede aanbeveling die Nazarski benadrukte ziet erop dat het beleid zich expliciet richt op het waarborgen van persvrijheid en vrijheid van meningsuiting, zodat er ruimte blijft voor mensen om hun mening te uiten en zich te organiseren binnen de maatschappelijke ruimte.¹³

Ter afsluiting van zijn betoog deelde Nazarski enkele persoonlijke reflecties. Hij wees op het belang van internationale en lokale samenwerking en benadrukte dat het maatschappelijk middenveld, zonder aanvullende steun, vaak te versnipperd is om effectief weerstand te bieden. Hij riep juristen op hun expertise in te zetten, zonder juridisch jargon te hanteren, en benadrukte dat ook vanuit andere disciplines en perspectieven actie nodig is. Ook spoorde hij individuele burgers aan tot betrokkenheid, bijvoorbeeld door mensenrechtenverdedigers te steunen of zelf stelling te nemen. Daarbij stipte Nazarski ook het belang aan van het blijven benadrukken van mensenrechten, een vrije democratische rechtsstaat en een goed functionerende maatschappelijke ruimte. Hij sloot af met de opmerking dat meningsvorming niet alleen in de media plaatsvindt, maar ook juist in gesprekken met anderen.

Maral Khajeh – Shelter City

Maral Khajeh vervolgde de middag met een focus op concrete gevolgen van de krimpemde maatschappelijke ruimte. Ze verwees specifiek naar het toenemende risico voor mensenrechtenverdedigers wereldwijd en schetste hoe het internationale Shelter City netwerk zorgt voor een tijdelijke opvang voor mensenrechtenverdedigers die gevaar lopen. Het netwerk omvat, sinds haar oprichting in 2012, nu 26 steden wereldwijd, meer dan 100 partnerorganisaties en heeft meer dan 1.000 mensen ondersteund. Khajeh benadrukte dat het Shelter City

8 Verordening 2024/1083/EU van het Europees Parlement en de Raad van 11 april 2024 tot vaststelling van een gemeenschappelijk kader voor mediadiensten op de interne markt en tot wijziging van Richtlijn 2010/13/EU (Europese verordening mediavrijheid). Zie ook: *Mediaforum* 2023/6 Themanummer European Media Freedom Act (EMFA).

9 'Krimpemde maatschappelijke ruimte: vrijheid en veiligheid onder druk', *Adviesraad Internationale Vraagstukken (AIV)*: april 2025.

10 'Krimpemde maatschappelijke ruimte: vrijheid en veiligheid onder druk', *Adviesraad Internationale Vraagstukken (AIV)*: april 2025, p. 10.

11 'Krimpemde maatschappelijke ruimte: vrijheid en veiligheid onder druk', *Adviesraad Internationale Vraagstukken (AIV)*: april 2025, p. 23-24.

12 'Krimpemde maatschappelijke ruimte: vrijheid en veiligheid onder druk', *Adviesraad Internationale Vraagstukken (AIV)*: april 2025, p. 10.

13 'Krimpemde maatschappelijke ruimte: vrijheid en veiligheid onder druk', *Adviesraad Internationale Vraagstukken (AIV)*: april 2025, p. 11.

netwerk een goed voorbeeld is van hoe er met verschillende mensenrechtenorganisaties in samenwerking sterkere initiatieven kunnen worden opgezet. Ze onderstreepte hierbij het belang van lokale verankering en inbedding.

Khajeh ging ook in op de specifieke kwetsbaarheid van kunstenaars en de noodzaak voor een passende manier van ondersteuning. Voor kunstenaars, legde Khajeh uit, is er vaak meer tijd nodig om tot rust kunnen komen en weer creatief te kunnen werken. Khajeh lichtte toe dat kunstenaars en artiesten een bijzonder risicoprofiel hebben, wat vraagt om gerichte bescherming en een doordacht veiligheidsbeleid. Voor deze groep werd het Artists Safe Haven Initiative opgezet.¹⁴

Ook liet Khajeh zien hoe kunst op verschillende manieren een rol kan spelen in het werk van mensenrechtenverdedigers. Aan de hand van een aantal sprekende voorbeelden liet ze zien hoe kunst niet alleen ruimte schept voor creatieve expressie, maar ook kan bijdragen aan bijvoorbeeld traumaverwerking, bewustwording en maatschappelijke weerbaarheid.

Paneldiscussie

In de paneldiscussie die volgde op de voordrachten van Nazarski en Khajeh bracht een deelnemer de toenemende rol van economische motieven en de groeiende nadruk op veiligheid binnen de politiek naar voren, en hoe dit ervoor kan zorgen dat andere waarden, zoals het beschermen van de maatschappelijke ruimte, ondergesneeuwd raken. De vraag daarbij was hoe dit voorkomen kan worden. Khajeh verwees in haar antwoord hierop naar het AIV-adviesrapport, waarin wordt onderstreept dat er ook een economisch argument bestaat om de maatschappelijke ruimte op allerlei fronten te versterken en in stand te houden.¹⁵

Deel 2: Recht en Literatuur

Lotte van den Bosch – Literatuuropvattingen in literaire processen

Aan de hand van haar promotieonderzoek nam Lotte van den Bosch ons mee in de literaire opvattingen van Nederlandse juridische elites in de 20e en 21e eeuw. Het onderzoek van Van den Bosch is literatuurwetenschappelijk van aard, met de veldtheorie van Pierre Bourdieu als theoretische basis, maar legt eveneens juridische implicaties bloot. Van den Bosch legde uit dat ze voor de operationalisering van haar onderzoek onder andere de literatuuropvattingen van advocaten in en rondom vijf spraakmakende literaire rechtszaken heeft gereconstrueerd. Hierbij heeft ze zich gericht op zowel hun poëtica, inhoudende hun ideeën over de aard, functie en eigenschappen van literatuur, als op hun visie op de institutionele positie van literatuur.

Zo bestudeerde Van den Bosch de opvattingen van Ernest Polak, die optrad in een zaak over de vertaling van het Franse boek *De Hel*, dat vanwege zijn expliciete inhoud in 1919 tot maatschappelijke beroering leidde. Ze analyseerde daarnaast

het optreden van Arie Mout, die Willem Frederik Hermans bijstond in de rechtszaak over zijn roman *Ik heb altijd gelijk*. Ook onderzocht ze de positie van Hendrika de Kat-Presser, die als advocaat betrokken was bij een vertaling van een novelle van Apollinaire, waarvan titel en inhoud destijds als provocerend werden ervaren. Verder keek ze naar de rol van Hans-Richard Eyl, die Gerard Reve verdedigde in het zogenoemde ezelproces, waarin de beschrijving van God tot publieke verontwaardiging leidde. Tot slot richtte Van den Bosch zich op Herman Doeleman, die Pieter Waterdrinker bijstond in een zaak over zijn roman *Danslessen*.

Van den Bosch ging vervolgens in op de bevinding van een algemene tendens waarbij klassiek-esthetische literatuuropvattingen in combinatie met Tachtigersopvattingen, zoals het idee van kunst om de kunst, een prominente rol bleef spelen, en al dan niet strategisch werd ingezet in de rechtszaal. Tegelijkertijd liet haar onderzoek zien dat sommige advocaten juist een pragmatische benadering hanteerden, waarin het effect van literatuur op het publiek centraal stond en literaire autonomie relatief werd benaderd.

Ter afsluiting benadrukte Van den Bosch dat wie de juridische bescherming van kunst serieus neemt, inzicht moet hebben in de juridische omgang met literatuur, ook om te voorkomen dat kunst en literatuur als retorisch “schild” worden ingezet door kwaadwillenden. Haar onderzoek toont hoe literatuur juridisch gelegitimeerd wordt en hoe die legitimering zelf onderhevig is aan maatschappelijke, juridische en politieke ontwikkelingen.

René Klomp – De vrijheid van de literaire auteur

Hoeveel vrijheid heeft een literaire auteur? Kan een auteur strafrechtelijk vervolgd worden voor een uitlating van een romanpersonage? Kan een auteur civielrechtelijk worden aangesproken voor onrechtmatige daad als een personage in een roman iets zegt waar iemand anders aanstoet aan neemt? Aan de hand van deze vragen en de bespreking van drie rechtszaken trachtte René Klomp licht te werpen op de juridische grenzen van literaire vrijheid.

In de strafzaak rond *Danslessen* van Pieter Waterdrinker werd de auteur aanvankelijk veroordeeld voor een antisemitische uitspraak van een romanpersonage, die verwees naar een zittende burgemeester van Zandvoort. Uiteindelijk werd Waterdrinker in hoger beroep vrijgesproken, waarbij het hof benadrukte dat de uitlating van een personage niet zomaar aan de auteur kan worden toegerekend, tenzij die als spreekbuis voor diens eigen opvattingen fungeert of een passage zodanig is aangezet dat die een eigen leven gaat leiden.¹⁶ Die laatste formulering vond Klomp echter bedenkelijk, onder andere omdat het buiten de macht van de auteur ligt hoe media of lezers met een fragment omgaan.

¹⁴ Het Artists' Safe Haven-initiatief van de non-gouvernementele organisatie Justice & Peace richt zich op kunstenaars en kunstprofessionals die mensenrechten onder de aandacht brengen in hun werk en die daardoor onder druk staan of bedreigd worden. Het initiatief biedt hen tijdelijk een veilige omgeving en heeft als doel bij te dragen aan het wereldwijd bevorderen van artistieke expressievrijheid, vrij van overheidsinmenging en censuur of druk van niet-statelijke actoren.

¹⁵ 'Krimpende maatschappelijke ruimte: vrijheid en veiligheid onder druk', *Adviesraad Internationale Vraagstukken (AIV)*: april 2025, p. 13.

¹⁶ Zie: Hof Amsterdam 4 januari 2001, ECLI:NL:GHAMS:2000:AA4761, *NJ* 2000/284. Het oordeel van het Hof werd in stand gehouden nadat het OM in cassatie ging, zie: HR 9 oktober 2001, ECLI:NL:HR:2001:ZD2776, r.o. 3.2, *NJ* 2002/76, m.nt. De Hullu.

In de strafzaak rond *Ik heb altijd gelijk* werd Willem Frederik Hermans vervolgd voor beledigende uitspraken van een romanpersonage. De rechtbank en het hof spraken hem uiteindelijk vrij.¹⁷ Hermans voerde zijn eigen verdediging met het argument dat het beschrijven van een misdaad niet hetzelfde is als het plegen ervan.

Tot slot ging Klomp in op een civiele zaak rond *De Helleveeg* van A.F.Th. van der Heijden, waarin de eiser zich beriep op aantasting van de nagedachtenis van een overledene.¹⁸ In het boek werd het bestaan van een illegale abortuspraktijk gesitueerd boven een in werkelijkheid bestaande viswinkel in Eindhoven van de familie Koelewijn. Dit leidde tot een civiele procedure die Peter Koelewijn aanspande ter bescherming van de nagedachtenis van zijn moeder, die op basis van het verhaal als de aborteuse zou kunnen worden beschouwd. De rechter diende te beoordelen of hetgeen Van der Heijden niet expliciet had geschreven, maar wel had gesuggereerd, als onrechtmatig kon worden aangemerkt. De voorzieningenrechter oordeelde uiteindelijk dat hiervan geen sprake was. Aan de hand van dit voorbeeld wierp Klomp de bredere vraag op in hoeverre bepaalde elementen in een roman werkelijk noodzakelijk zijn voor de literaire kracht ervan.

Ter afsluiting reflecteerde Klomp op het gebruik van de literaire exoneratie, waarbij auteurs in een disclaimer verklaren dat overeenkomsten met bestaande personen, gebeurtenissen of situaties op toeval berusten. Hij vroeg zich af hoe houdbaar zulke verklaringen eigenlijk zijn. Vooral gezien literaire auteurs volgens hem hoe dan ook altijd elementen aan de werkelijkheid ontlenden. Klomp concludeert vervolgens dat het belang van literaire vrijheid groot is, maar het een open vraag blijft om precies aan te geven waar de juridische grens ligt.

Christiaan Alberdingk Thijm – Lessen uit de literatuur

De donkere kamer van Damokles. Nooit meer slapen. De pest. Het waren de titels die door de zaal klonken toen Christiaan Alberdingk Thijm zijn presentatie opende door te vragen naar de lievelingsboeken van de aanwezigen. Vervolgens haakte hij, als schrijver van de twee romans *Het proces van de eeuw* en *De familie Wachtman*, aan bij hetgeen Klomp besprak over de literaire exoneratie. Tot zijn vreugde constateerde hij dat zijn boek *De familie Wachtman* een dergelijke disclaimer bevat.

Alberdingk Thijm besprak allereerst een rechtszaak waarin hij als advocaat optrad namens het kunstcollectief KIRAC, dat een film maakte waaraan schrijver Michel Houellebecq op eigen initiatief deelnam. De film, waarin fictie en werkelijkheid door elkaar liepen, draaide om een seksuele ontmoeting van Houellebecq met een actrice. Hij tekende vooraf een contract waarin hij afstand deed van inzage of redactionele controle. Na het verschijnen van de trailer probeerde hij publicatie alsnog tegen te houden via een rechtszaak in Frankrijk en later in Nederland.¹⁹ Zijn eis werd in eerste aanleg afgewezen, maar in hoger beroep kreeg hij het recht op inzage ondanks de gemaakte afspraken.²⁰ Alberdingk Thijm vertelde hoe hij zich destijds afvroeg waar deze zaak daadwerkelijk over ging en stelde dat het des te schrijnender is dat een procedure met

dermate onduidelijke inzet zulke verstreckende gevolgen kan hebben. De film is tot op heden niet uitgebracht, wat volgens Alberdingk Thijm een voorbeeld is van het *chilling effect*.

Alberdingk Thijm vervolgde met zeven lessen voor de auteurs van juridische teksten, geïnspireerd door de literatuur. De eerste les: schrijven begint met het einde in zicht. De tweede les benadrukte dat overtuigen neerkomt op het vertellen van een verhaal. Een goed juridisch betoog is afgerond, coherent en logisch opgebouwd. Vervolgens wees hij op het belang van structuur, omdat het menselijk brein altijd op zoek is naar samenhang. Ritme en stijl spelen hierbij een rol en herhaling en klank versterken de boodschap. Hij pleitte ook voor het principe van *show, don't tell*. Wie beelden oproept in plaats van standpunten verkondigt, neemt de lezer mee. Elke toevoeging moet functioneel zijn en irrelevante details ondermijnen het argument. Tot slot benadrukte hij het belang van het vertellen van je eigen verhaal, het perspectief of het frame vanuit de betrokken partij. Daarbij verwees hij naar het boek dat Houellebecq zelf schreef over de affaire en de *O.J. Simpson*-zaak.

Paneldiscussie

Tijdens de paneldiscussie reflecteerde een deelnemer uit het publiek op de vraag van Klomp naar de grenzen van literaire vrijheid. Hierbij werd kritiek geuit op het arrest van het hof in de strafzaak rond *Danslessen* van Pieter Waterdrinker, dat juridisch niet overtuigend was, ondanks de uitkomst van een vrijpraak. Het zou eerder hebben geleken op het resultaat van een compromis tussen enerzijds de opvatting dat het gaat om een romanfiguur en vervolging dus niet op zijn plaats is, en anderzijds het belang van een praktisch toepasbare rechtsnorm. De deelnemer vervolgde met de opmerking dat de Hoge Raad dat evenwicht heeft hersteld en benadrukte dat de kernvraag zou moeten zijn in hoeverre een persoon zich herkent in een fictief personage.

Het gesprek verschoof naar het recente zogeheten kommanovonniss in een rechtszaak met betrekking tot een stuk in *de Telegraaf*.²¹ Daarbij kwam aan bod hoe een grammaticaal correcte zin toch anders kan worden gelezen dan bedoeld, wat tot misverstanden kan leiden. Er werd gediscussieerd over de vraag of juridische beoordeling zich moet beperken tot een zuiver grammaticale lezing, of dat ook context en maatschappelijke impact meegewogen moeten worden.

Tijdens de discussie wees Van den Bosch op twee aspecten die het spanningsveld tussen taal en recht goed illustreren. Ten eerste stelde ze dat taal, net als recht, dynamisch en interpreterbaar is. Ze benadrukte dat linguïstische normativiteit geen absolute standaard kan bieden, en dat zowel het recht als het woordenboek in wezen maatschappelijke ontwikkelingen volgen, en niet andersom. Ten tweede ging Van den Bosch in op overwegingen over de vrijheid van meningsuiting. Hier sluiten inzichten uit de literatuurwetenschap goed bij aan, waarin vier benaderingen naast elkaar bestaan: de focus op het werk zelf, de maker, het wereldbeeld en het pragmatische effect op een publiek. Van den Bosch stelde dat juridische afwegingen en uitspraken in dergelijke gevallen baat zouden hebben bij een meer gespreide benadering die kijkt naar die

17 Zie: Hof Amsterdam 18 december 1952, aangehaald door Sackers, *Strafblad* 2009, p. 226.

18 Zie: Rb. Amsterdam 15 november 2013, ECLI:NL:RBAMS:2013:7557, KG 13-1259.

19 Zie: Rb. Amsterdam 28 maart 2023, ECLI:NL:RBAMS:2023:1744, KG ZA 23-169.

20 Zie: Hof Amsterdam 16 mei 2023, ECLI:NL:GHAMS:2023:1062, *Mediaforum* 2023/5, nr. 14, m.nt. M.Ch. Kaaks en J.E. van Til.

21 Zie: Rb. Amsterdam 27 februari 2025, ECLI:NL:RBAMS:2025:1264, KG ZA 25-66.

dynamiek van die vier raakvlakken om te begrijpen wat een werk doet. Van den Bosch sloot af met de conclusie dat een eenzijdige focus op de artistieke aard van een werk problematisch kan zijn, zeker in de huidige sociale context.

Afsluiting

Dat het een levendige studiemiddag was, viel niet te ontkennen. Evenmin dat de precieze grenzen van artistieke en culturele vrijheid lastig te trekken blijven. Die complexiteit werd

vanuit verschillende perspectieven belicht, en de centrale vragen kregen meer gewicht. Wat als een paal boven water stond, was de brede erkenning dat deze vrijheid essentieel is en bescherming verdient, binnen én buiten onze landsgrenzen. Indrukwekkend was hoe daar met zoveel betrokkenheid en overtuiging over werd gesproken.

Tot slot rest er mij niets anders dan te benadrukken dat iedere overeenkomst met bestaande personen, gebeurtenissen of situaties in dit verslag geheel op toeval berust.